

SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SELÇUK

YIL : 2

SAYI : 1

ARALIK — 1986

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA DEVLET VE ORDU MEHTERİ

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL (*)

Türk devlet ve ordu geleneklerinin ,yüzyıllardan beri kaybolmayan bazı özellikleri vardır. Türk kültürünün ölçü ve kıstaslarına göre bunları bulup, çıkarmak gereklidir. Türk geleneklerinin bu özleri, özellikle Selçuklu çağında, hafif bir şal ile örtülmüştür.

Nevbet, biraz değişik bir manada eski Türk devletlerinde de vardı. Bir Hakanın saltanat devresi, İslâmiyetten önceki çağlarda da, «öd» adı ile anılmış ve bunun için nevbet gibi bazı belirli alâmetler kullanılmıştı. «Tuğ vurma» sözü de «Nevbet vurma» manasıyla söylenmişti. Yani bu anlayış, islâmiyetten önceki çağlarda da Türklerde vardı.

«Savaş alâmeti» olarak, «tuğ, davul ve boru», Hun devletinde de görülüyordu. Bunlar, yalnızca savaş işareti değil; aynı zamanda birer «savaş aleti» idiler. Konuyu bu yönden ele alınca, izleyeceğimiz metod da, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. «Devlet alâmeti» İslâmiyet veya çeşitli dış tesirlerle değişebilmiştir. Fakat Türk ordusu, gelenekçidir. Savaş alâmeti ve aleti olarak kullanılan ve pratikte büyük yararları görülen bu gibi sembollerin ise değişmesi, pek düşünülemez.

Askerî mehter, yalnızca bir şenlik aracı değildir. Ordunun hareketini, birliğini ve moralini düzenleyen bir tempodur. Bundan dolayı Ruslar Ortaasya'yı alınca, Kırgız ve Kazak gibi Türk kesimlerinden, davul ve zurna gibi birlik sağlayan aletleri kaldırmışlardı. Rus yazarları, davul ile zurnaya, feodal çalgılar diye, herhangi bir sempati beslememişlerdir.

«Sefere hurûc», «gâzaya davet» aleti de, mehterlerdir. Türklerde, islâmiyetten önceki çağlarda da, «savaş ilânı veya savaş andı» da-

(*) Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

vullarla yapıldı. Bunları, Selçuklular ile birlikte diğer Türk devletlerinde de vesikaları ile birlikte göreceğiz.

«Kös», kazan şeklinde ve tek yüzlü bir davuldur. Yalnızca, hakanlara mahsustur. Selçuklularla çağdaş olan Goruslu Türk devletinde hakanlık kösleri, bir adam boyunda idiler. Bunların, İslâm kültüründeki kûs ile, bir ilgileri yoktur. İslâm kültüründe kûs, büyük bir dümbelektir. Bunun içindir ki İbn Bibi'de sık sık görülen hakan kösleri ile, dümbeleğin bir ilgisi yoktur. Kerrenay ise, bugün yalnızca Ortaasya'da görülen, 3 metre boyundaki uzun savaş borularıdır. Tarihçiler, yalnızca deyimlere değil; var olan şeylere göre de hüküm vermelidirler.

I

SAVAŞTA KÖS, DAVUL VE MEHTERLER

TÜRKİYE SELÇUKLARINDA :

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİNDE, SAVAŞTA BÜYÜK KÖS VE DAVUL : Anadolu Selçuklu çağı kaynaklarından, yardımlarını esirgemiyerek, B. Fedâ Ş. Arık bizim için topladılar. Bu materyale göre kös, her savaşta Selçuklu Sultanının bir savaş alâmeti olarak bulunuyordu. Ancak bu çağ ile ilgili kaynaklar, özellikle İbn Bibi, yarı yarıya edebiyat üslubu ile yazılmış eserlerdir. Bundan dolayı bir kültür tarihçisinin, bu bilgilerle kesin bir sonuca varabilmesi, çok güçtür. Biz bu vesikalardan, Selçuklulardan önceki ve sonraki çağlar için bir köprü kurmağa çalışacağız. Vesikaların aslını ise, sayın Fedâ Arık, ayrıca yayınlamalıdır. Bu vesikalar İbn Bibi'nin, tıpkı basımından alınmıştır :

Türkiye Selçuklularında, kös veya davulların çalınışı :

1. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Konya'da tahta çıkması dolayısıyla, kös vurulması (s. 88).
2. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Bizans'a karşı Alaşehir seferine çıkarken, orduyu toplaması nedeniyle vurulan kösler. Burada, «leşker-gâh-ı mubarek» deyimini, çok önemlidir (s. 106).
3. Çemişgezek'in Alaeddin Keykubad tarafından alınışı sırasında vurulan kösler (s. 285).
4. Sultan İzzeddin Keykâvus'un Antalya kuşatmasında vurulan kös ile kerrenay adlı zurnalar (s. 144).

5. Suğdak seferinde vurulan kös (s. 332).

6. Sultan Alaeddin Keykubad, Celaeddin Harezmsah'a karşı giderken, Sivas'tan hareketlerinde ve bu savaşta vurulan kös (s. 391, 385, 403).

SELÇUKLULARIN «KAZANLI DAVULLARI», KÖSLERİ :

Selçuklularda, çok büyük hakanlık köslerinin bulunup bulunmadığını kaynaklardaki kayıtlardan öğrenemiyoruz. Ancak Farmer'in Londra'daki İran san'atı sergisinde gördüğü, XII.-XIII. yüzyıla ait iki büyük kös kazanı kime ait olabilirdi? (Bk. İA: Tabl-hâne, s. 609b). Bundan önce Ortadoğu ve İran'da böyle büyük kösler var mıydı? Memlûk ve İlhanlılardaki, adı bile türkçe olan «çalış» hakanlık bandosunu, eski Arap teganni ve münşidleri'nin bir devamı olarak görmek isteyen Farmer ile aynı yolda olamayız. Farmer, gerçekten büyük bir bilgindir. Ancak Ortaasya ve Türk tesirleri hakkında bir bilgisi yoktu.

SELÇUKLU NEVBETLERİ :

Bu mesele, bizim burada konumuz dışında kalmaktadır. Ancak bu çağda kössüz bir savaş olduğu da düşünülemez. Bu çağ nevbetlerini, sayın Prof. Dr. M. A. Köymen, «Tuğrul Bey ve zamanı» ile «Alp Arslan zamanı saray teşkilâtı» adlı eserlerinde incelemiştir (s. 26). Ancak, «Tacu'l-Mulûk'un Alp Arslan'dan izinsiz vuran davulları» hakkında, Quatremères de durmuştu (Reşid., s. 419b).

GORLULARIN ALTINLI KÖSLERİ :

Gorlular, aşağı yukarı Selçuklular ile çağdaş idiler. Ayrıca, ordu gelenekleri de, aynı kültür çevresine, yani ortaasya'ya bağlı idiler. Gorlu Sultan Gıyaseddin'in, «bir adam boyundaki, araba üzerinde taşınan altın kösü», Tabakat-ı Nasırı'de kesin ve geniş olarak söz konusu edilmişken, Selçuklular'ın bu gelenekten nasıl uzak kalmış olduklarını düşünemiyoruz. İbn Batuta'nın sözünü ettiği, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın büyük kösü, «tabl el-kebir», daha geçtir ve Cengiz Han geleneğine bağlıdır. Ancak kaynaklar, Cengiz Han'ın kendisinin böyle büyük bir kösünden söz açmıyorlar.

İLHANLI DEVLETİNDE :

İlhanlı devleti, gerek saray ve gerekse ordu gelenekleri bakımından Ortaasya kökenlere bağlıdır. Bizimle de hem kök ve hem de devlet olarak tesirleri ve izleri bakımından ayrı bir önem taşır. Bu devlette davul ve mehteri, iki yönden değerlendirmeğe çalışacağız :

1. Devlet protokolunda : - 1. Hakanlar : Hakanlık kösü ve mehteri : İbn Batuta, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın mehterindeki müzik aletlerini, şöyle sıralıyordu :

Davul (túbül), borazanlar (anfâr), borular (túkât), zurnalar, küçük davullar ve diğerleri : (Defremery, II, 126 vd). Bu zurnalar ile borular, Abbasi ve eski İslâm borularına benziyorlar mıydı? Biz, sanıyoruz. Bu, cevapsız kalan bir sorudur.

2. Şehzadeler ile Moğol aristokrasisi, sürekli ve ağırlıklı bir üstünlüğe sahip idiler. Bundan dolayı bunların, hem kösleri ve hem de davulları vardı.

3. Komutanlar, özellikle baş komutanların, kös hakları görünüyordu. Ancak «köhürge ve tuk», tüm en komutanlarının yasaya göre bir hakları idi : «... yekhezâreyi leşkeri Moğol... u-ra tuk ve köhürge erzâni daşt» (Reşid., K. Jahn, 1940, s. 155).

2. Konak ta ve sarayda : Ordugâh ile karargâhda, kös ve mehter düzeni, eski askerî geleneklere bağlıydı. İbn Batuta, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ı ve mehterlerini, konağın sökölüp yola çıkması sırasında görmüştü «Sefere hurûç» olması bakımından bu törenin büyük bir değeri vardır. Hakanın, hatunların, komutanların, herbirinin ayrı davul ve mehterleri vardı. Bundan dolayı şöyle bir sıra ile yola çıkış töreni başlıyordu.

Konaktan çıkışta, davulların çalınış sırası :

1. İlk önce hakanın büyük kösü (tabl el-kebir) çalmağa başlıyor.

2. Ondan sonra büyük hatunun davulu çalıyor.

3. Daha sonra diğer hatunların davulları çalıyor.

4. Sonra vezirin davulu iştiliyor.

5. Ondan sonra komutanın (emirin) davulu çalıyor.

6. En sonunda bütün davullar hep birlikte çalıyorlar. Böylece yola çıkılıyor. (Defremery, II, 127). Bu, gerçekten muhteşem ve görkemli bir törendi.

İLHANLILARDA, SAVAŞA ÇIKIŞ DAVULLARI :

Anadolu Selçukluları ile Osmanlıları daha iyi anlayabilmek için, İslâmiyetin tesirinin az olduğu İlhanlıları gözden geçirme, belki daha yararlı olacaktır. İlhanlı devletinde büyük davul veya köse, moğolcadan gelen köhürge (kö'ürge) deniyordu.

1). Kösele : «Savaşa çıkış» : Yukarıda Camuka'nın savaşa karar verirken veya «savaş andı» sırasında, davuluna nasıl önem verdiği üzerinde durmuştuk. İlhanlı devleti kaynaklarında da, «derhal kös vurdu (köhürge zedend) ve (savaş için) harekete, göçe eçtiler (köç kerdend». Demek ki, ordu harekete kös, vurur vurmaz geçiliyordu : (Reşid, K. Jahn, 1941, 22).

«Ordu merkezinin kösü», (Köhürge-i kalb) de, ayrı olarak anılıyordu. Buna göre Cengiz Han ve İlhanlı ordu düzenindeki her kol ve bölümün, «ayrı bir kösü var» demekti. Yahut merkez kösü, en önemlisiydi. Ordu merkezine, «kol» denirdi : «Henüz kalb, yani merkez kösü çalmadığından, orta (kol), hareket etmedi, (hareket ne âmede)». Yani, ordunun bir bölümünün de hareket edebilmesi için, ona ait kösün çalması gerekiyordu : (K. Jahn, 1940, 60).

«Kös çalışı ile yola çıkış», İlhanlı devletinin dışında da görülüyordu : «Kös çaldı (Kös bizedend) ve Emir, Merv yolunu tuttu». Beyhaki'den alınan bu notları Dörfer, tarihin akışı ve kültür çevreleri içinde ele almıyor (Dörfer, 339). Bu değerli notlar, karışık bir antikacı dükkanının içini andırıyor.

2). KÖSLERLE : «Konaktan ayrılış» : Bu da bir çeşid, sefere huruç, sefere çıkış demekti. Bu konuda en değerli ve tek bilgiyi, İbn Batuta verir. İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın (öl. 1335) konak veya karargâhı şöyle çözüüyor ve yola çıkılıyordu : «- 1. İlk önce hakanın; - 4. Daha sonra, vezirin; - 5. Sonra da komutanın, belki de konak komutanının (emir); - 6. En sonra da, bütün kösler, hep birlikte vurulmağa başlanıyor ve yola çıkılıyordu» (Defremery, II, 127). Bu sıra üzerinde, az önce durmuştuk.

Bu tören gerçekten muhteşemdir. Cengiz Han ve oğulları, savaşa hatunları ile birlikte gittiklerinden, bu manzara normaldir. Osmanlı devletindeki sefer konaklarında yapılan mehterli törenler, -bu kadar iptiai olmasa bile-, kök ve anlayış bakımından bundan ayrı değildi.

GELENEĞİN ÖZLERİNE DOĞRU :

KARAHANLI TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE. «KÖS VE DAVULLA» SAVAŞIN BAŞLAMASI :

Bu çağ, savaşçılık, muhariblikle kültürün, hep birlikte harman olduğu bir çağdır. Oğuzlar da, gelenek bakımından, onlardan çok uzak değillerdi. Tuğ, yani kös ile davulun bu çağda, başlıca iki vâzifesi vardı :

1. Hakan'ın otağ veya sarayında nevbet vurma.

2. Savaş alâmeti olarak, savaşı başlatma. Bu iki öz, Selçuklularda da, devam etmişti. Zaten iki yakın ve akraba kavim idiler :

«Hakanlık otağı (kurvı çuvaç) kuruldu; tuğum tikip vuruldu; (düşmanın) askeri, ot gibi biçildi!..» (MK, terc., I, 194). Tuğ, aynı kaynakta, bayrak (âlem) olarak da geçiyor. Ancak burada, «tuğum tikip vuruldu» sözü, arapça «durihat a'lamet ül-harbi vattablu», diye yorumlanıyordu (MK, 1, 169).

«Harb alâmeti», ne idi?

Anlaşıyor ki bayrak ile davul burada birbirinden ayrılmıyorlardı. Hitay devleti'nde de, bayrak ve davul kurma», bir «bağımsızlık ve yetki alâmeti» idi. Burada da dikiliyorlardı. Savaş başlangıcın da bu iki alâmet dikiliyor ve davul vuruluyordu.

HUNLARDA :

M.Ö. 119 yılında, «Hun Sol Büyük Generalinin bayrağı ile davulu», Çin ordusu tarafından ele geçirilmişti. Hunlarda, Sol büyük generallik, yüksek bir rütbedir. Komutalarında birkaç tünden fazla asker vardı. Daha doğrusu bir bölge başkomutanı'ydı.

GÖKTÜRKLERDE :

Yalnızca kağanlık bayrak ve davullarından söz açılıyordu. Yukarıda da sunduğumuz bir vesikada, kağana 4 bayrak ve 4 davul veriliyordu». Ancak Kağandan sonra gelen yabgu'ya ise, «2 bayrak ve 2 davul veriliyordu». Bu ikincisi, bir çeşit büyük vezirlik sembolüdür (Chavannes, Doc., (TFYK, II, s. 6). Göktürk yazıtlarında görülen, «üç tuğlu Türk kavmi»nin, bayraklarla birlikte, davulları da var mıydı? Bunu bilmiyoruz.

HİTAY DEVLETİNDE :

Hitay devletinde ise, hakanın davul ve bayrak dairesi'nden başka beş büyük ordu birlikleri'nin de, ayrı ayrı bayrakları vardı. (Bk. Wittfogel, 561). Ayrıca savaşa giden büyük generalere de, İmparator tarafından özel davul ve bayrak veriliyordu (a. esr., 259). Ancak bu davulların şekli ve büyüklüğü hakkında bir bilgimiz yoktur.

MISIR TÜRK SULTANLIĞINDA :

İslâm Ansiklopedisinin nevbet ve tall-hâne maddeleri, büyük bilgin, yani Quatremères'in notlarına dayanırlar. Karanlık olan konuyu, büsbütün deşip, karıştırmak istemiyoruz. Ancak adı geçen bilgin, «Beyler neveti» : (Les Naubah des Beys), diye bir kayıt bulmuştur (Quatr., Reşid., s. 421 n.). Bunlar, davul ve kös sahibi olan emirler ile komutanlara ait muzikalar olsa gerektir.

BÜYÜK KÖS VE DAVULLAR YALNIZCA
TÜRK HAKANLARINA AİT İDİLER :

Bu çok önemli bir noktadır. Diğer vezir, Hatun ve komutanların da kös ve davulları olabilirdi. Ancak «hakanî kös», hakanın adına ve ününe yakışır bir büyüklükte idi. Osmanlı devletinde, «kösler yalnızca padişah mehterlerinde bulunurdu. Sadr-ı âzam ve diğer vezirlerin mehterlerinde kösleri yoktu» : (Saray, s. 450). Uzun çarşılı'nın bu notu çok önemlidir. Çünkü eski Türk geleneklerine uyan bir töre idi.

TIMURLULARDA VE BABÜR DEVLETİNDE :

Davul çalarak, yürüme : «... Adamlarımızın azlığına bakmayarak, Tanrıya tevekkül edip, davul çalarak düşmanın üzerine yürüdük. (Şiir). Nağra sesini duyunca, bizim harekete geçtiğimizi anlayarak, karşı durmaktan vazgeçip, kaçma yolunu tuttu...» (Babür nâme, 234).

Hindlilerin nakkaresi : Bu vesikadan da anlaşılıyor ki, Babür'e karşı çıkan Hind ordusunun da savaş nakkareleri vardı : «... Hind ordusu, nakkareleri çalıp, filleri ile nizama girdiler...» (Babür, 301). Herhalde Hind nakkareleri ile Babür'ün davulları arasında bir ayrılık vardı. Başlangıçtaki bu ayrılık hakkında bir bilgimiz yoktur.

BAYRAKSIZ VE DAVULSUZ SAVAŞ, ÖNEMLİ SAYILMIYOR :

Aşağıdaki vesikadan da anlaşılacağı üzere, ciddi ve gerçek bir savaş, ancak bayrak ile davulun getirilmesiyle başlıyordu :

«... Tanrının inâyeti ile, böyle meşhur bir kurgan, bayrak nak-kare getirmeden ve ciddi bir muharebe bile etmeden... fethedildi...» (Babür, 380). Bundan da anlaşılıyor ki, büyük savaş hazırlıkları, bayrak ile davulun gelmesi ile tamamlanmış oluyordu.

TUĞ, BAYRAK VE DAVULLARIN SUDAN GEÇİRİLMELERİ :

Bayrak ve davullar, ordu ve devlet sembolleri idiler. Herhalde önden gidiyorlardı : «Tuğ, nakare, ahır ve bütün askerın, bahçenin karşısına, suyun öbür tarafına inmeleri...» (Babür, 404). Buradaki ahır, belki de has ahırdı.

II

KONAK VEYA ORDUGÂHTAN ÇIKIŞTA DAVUL VE MEHTERLERİN VURULUŞU

ORDUGÂHTAN SEFERE ÇIKIŞTA VURULAN DAVUL VE MEHTER :

Bunu, şöyle de açıklığa kavuşturabiliriz : Birincisi, İstanbul'dan sefere harekettir. Padişahın başkentten savaşta çıkışı için, elbette büyük bir merasim yapıyor ve uğurlanıyordu.

İkincisi, yoldaki konaklardan yola çıkıştır. Görüşümüze göre, her konak veya ordugahdan çıkışta da, davullar ile mehter vuruluyordu.

Üçüncüsü, konakta çalınan savaş nevbet ve mehteri vardır ki bunu ayrı bir madde olarak inceleyeceğiz.

Padişahın sefere çıkışında, sancakların arkasında mehterin vurulduğunu, yukarıda da söylemiştik. İstanbul'dan veya ilk konak olan Davutpaşa'dan böyle bir uğurlama normal idi. Ancak her konak yerinden çıkışta bu merasimin mehter ile yapılıp; yapılmadığını, biz tesbit edip bulamadık. Önemli olan konaktan, mehter ve davulların çalmasıyla çıkılmasıdır.

SELÇUKLULARDA :

Alp Tekin'in, «Ordugâhtan davulla çıkışı» :

Yukarıda bu olay üzerinde durmuştuk. Siyâset-nâme'de, şöyle deniyordu : «Ertesi gün tan ağarırken, kös sesinin yükseldiğini ve Alp Tekin'in ordusu ve has gulâmları ile göç ettiğini,... Belh tarafına gittiğini gördüler...» : (M. A. Köymen, Siyâset-nâme, s. 43).

MISIR TÜRK SULTANLIĞINDAN, SELÇUKLU VE OSMANLILARA :

Mısır memlûkları, Osmanlılarda her bakımdan çok derin tesirler bırakmışlardı. Uzunçarşılı'nın buyurdukları gibi, mehter sözü de Osmanlılara, Mısır Memlûk devletinden geliyordu (Medhal, 316 n. 5). Çalış adı verilen, Memlûk sultanının tuğu veya «tuğlu sancağı», akına çıkılmadan 40 gün önce «ihrâc edilir», çıkarılır ve tabl-hâne binasına asılırdı. Bundan sonra hakan, «askere geçit resmi yaptırır» ve ondan sonra yola çıkılırdı.

Çalış sözünü, türkçe «çalış» ile birleştirme eğilimi vardır. Bu durumda tuğ ile çalıcılar, yani mehter, eski Türk geleneklerine uygun olarak birleşmiş oluyorlardı (?). Aslında buradaki tuğ, ıslâm ve Ortadoğu kütürlerinin özlerinde yoktu. Çalış, aynı zamanda, Memlûk ordusunun büyük öncü birliklerinin adı idi. Tuğlu bayrak, mehterhaneye asılıp, önünde resmi geçit yapıldıktan sonra, akına çıkıldığına göre, mehter de bunlarla birlikte gitmeilydi. Bu konu ile ilgili olarak, 6. cildimizde çok geniş bilgi verilmiştir. Vesikalar, Quatremères tarafından toplanmıştır (Mısır sultanları tarihi, I, s. 227 vd.). Uzunçarşılı da konuyu, bilinçli olarak derleyip, toparlamıştır (Medhal, 315-16).

İLHANLILARDA :

İLHANLILARDA, «kös ve davulla konaktan çıkışı» :

Bu olaydan yukarıda sık sık söz açmıştık. Gerçekten örnek ve haşmetli bir görünüştür. İbn Batuta, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın, (öl. 1335), Bağdad yakınındaki kamp yerinde gördüğü askeri muzıkası hakkında çok canlı bir tanıtma yapmıştır (Defremery, II, 125-127). Ona göre bu muzıka, «küçük davul ve davul (tubûl), borazan (anfâr), boru (bükât) ile şarkıcılardan» oluşuyordu.

Komutanların (ümerâ), hem boru ve hem de davulları vardı. Birinci Hatun bir davula sahipti. İlhan'ın ise kendi malı ve hakanlık sembolü olan, büyük bir davulu (tabl el-kebir) vardı. Buna İlhanlı devletinde, Çingiz geleneğine uyularak, körge veya köhürge denirdi.

«Konaktan çıkış» : İbn Batuta'ya göre ilk önce hakanın büyük kösü vurmaya başlamıştı. Ondan sonra ulu hatunun; sonra da diğer hatunların davulları (tubul) vurmıştı. Sonra vezirin, sonra da komutanların davulları vurmuş; bundan sonra da, bütün davullar hep birlikte vurularak, konaktan çıkmış ve yol koyulmuşlardı (a. yer)

«Savaşa çıkış (göç)» : İçlerinde pek çok türkçe söz ve anlayış bulunan İlhanlı tarihinin farsça kaynakları, ordugâhdan savaşa çıkışı da, «göç» sözü ile tanımlıyorlardı : «Derhal hakanlık kösü çaldı (körge zedend) ve (savaş için) hareket ettiler (köç kerdend)» : (Resid. K. Jahn, 1941, 22). Bizce seferdeki her türlü yürüyüş ve hareket, davul ve mehter ile olmalıydı.

«Kös vurulmadan, hareket yok» : Osmanlı ordusunda da, durum hemen hemen aynı idi. Marsigli de, «düşmana yaklaşıldığı zaman köslerin şiddetle çaldıklarını», tesbit etmiştir (Saray, 275).

OSMANLILARDA :

1. Konak ve Ordugâhda mehter :

OSMANLILARDA SAVAŞTA MEHTERİN, SANCAKLARIN ÇALINMASI : Bu da bize, sancak ile davul veya kösün, -bir hakanlık ve devlet sembolü olarak-, bir birlik oluşturmasını hatırlatıyor. Az önce bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. Bu konuya da Uzunçarşılı'nın görüş ve yorumuyla başlayalım :

«Gerek sefere harekette ve gerek harp esnasında padişah mehterhanesi, saltanat sancaklarının altında durup çalınırdı» : (Saray, 275). Uzunçarşılı'nın dayandığı kaynakta da şöyle deniliyordu : «... Yedi adet altın başlı sancaklar, âlemler, râyetler çözüldü. Dible- rinde mir-i âlemler, mehterler... müheyya olup...» (a. yer, n. 5).

2. Yürüyüşte mehterler :

«Sefere yürüyüşte mehter, sancakların arkasında» : Bu da, «eski ve kadim bir kanun idi». Yine rahmetli Uzunçarşılı'nın, Koçi beyin teşkilât mecmuasına dayanarak verdiği görüşleri, şöyle idi :

«Padişah sefere gidince muzıka takımı, âlemlerin, yani saltanat

sancaklarının arkasında durup, tabl-hâne çalıp, konak yerine kadar böyle giderlerdi» (a. esr., s. 450). Ancak tuğlar, en önde giderlerdi. Görülürüyorki Osmanlılarda, Türklerin ordu ve savaş geleneklerinde eskilerden kalma bir çok izler vardı. Bu örnekler ile vesikalar, daha da çoğaltılabilir. Kös ise, daha çok savaş meydanında rol oynuyordu.

III

VEZİRLER İLE KOMUTANLARIN, DAVUL VE MEHTERLERİ

Askerî muzıka, kök ve temel prensip olarak, önce çeşitli davullardan oluşuyordu. Farmer de haklı olarak, İslâm Ansiplopedisinde «tabl-hâne» maddesine başlarken, bu gerçek üzerinde duruyordu. Çünkü bu davullar, uzaktan duyulabilen savaş aletleri idiler. Ancak nefesli boruların bulunmadığı da söylenemez. Çünkü Göktürklerin Çin ile olan ilişkilerinde, kurt başlı bayrak ve davulun yanında, borular da alınıp, veriliyordu. Bu boruların dış tesirlerle gelen türlü çeşitleri de oluyordu. Bizim buradaki konumuz, mehter aletlerini eleştirip, onların tarihini yazmak değildir. Biz bir müzik tarihçisi değil; Türk geleneklerinin kök ve gelişmelerini izleyen bir Türk tarihçiyiz.

SELÇUKLULAR İLE BAŞLAYAN YENİ ÇAĞ :

Selçuklu nevbât ve tabl-hâneleri üzerinde Prof. M. A. Köymen, sık sık ve geniş olarak durmuştur. Ancak Türk kültür ve geleneklerinin bir izleyicisi için bu çağda çeşitli güçlükler vardır. Çünkü bu çağdaki Selçuklu gelenekleri islâmî şal ve kisve ile örtülmüştür. Diğer örneklerle karşılaştıracak olursak, Tuğrul Bey ile Alp Arslan'ın köslerinin, Abbasi halifelerinkinden çok daha büyük olmaları gerekir. Çünkü bunlar, savaş alâmeti ve aletleridir. Örnek olarak bu çağdaki Gur kösleri, bir adam boyunda idi. Farmer'in de islâm Ansiplopedisinde davul maddesinde dediği gibi, kös sözünü gördüğümüz her yerde, büyük İlhanlı ve Osmanlı kösleri hatıra gelmemelidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Selçuklu çağında İran'da çok büyük köslerin vurulduğunu, sergilenen 12. - 13. yüzyıl kazan-köslerinden de anlıyoruz. Selçuklularda, hakan dışındakiler, hakanın izniyle, «3 nevbe» vurabilirlerdi. Çok işlenmiş olan bu konu üzerinde durmayacağız.

HAKANLARIN VE DİĞER MEHTERLERİN SIRALANIŞI :

Selçuklu vezir ve komutanlarının mehterlerine gelmişken, birdenbire durduk ve devlet içindeki mehterlerin, protokola göre sıralanışlarına geçtik. Bunun nedeni de, artık bu çağdan sonra vesikaların çoğalmasındır. Vezirler ile komutanların davul ve mehterleri, elbette ki, hakanlarınkıyla aynı olamazdı. İlhanlı ve Osmanlı devletinde, büyük kösler, yalnızca hakanın ve padişahın mehterinde bulunurdu. Bundan dolayı, «köhürge-i hass» ile «hakanî kösleri», diğerlerinden ayırmak gereklidir.

BÜYÜK SELÇUKLULARDA : (Siyâset-nâme'ye göre) :

Bilindiği üzere ünlü Selçuklu veziri Nizâm ül-Mülk'ün Siyâset-nâme adlı kitabı eski İran ile İslâm kültürlerinin çok derin tesirleri altında idi. Ancak bu büyük vezir, aynı zamanda Selçuklular ile Selçuklu ordusu içinde uzun zaman yaşamıştı. Bundan dolayı kös ve davul hakkında onun verdiği bilgileri, Türk kültür gelenekleriyle karşılaştırarak, bir tenkid süzgecinden geçirip, eleştirmeye çalışacağız.

1. HALİFENİN «CENG DAVULU (KÖS)» : İslâmiyette **harb davulu'nun** varlığını biliyoruz. Evliya Çelebi ise buna «**tabl-cengi**» diyordu. Ancak Osmanlıların savaş davulu ile halifelerin Hac ve harb davulları arasında bir ayrılık olmalıydı : «... Halife, ordusunun silahlanmasını, ceng davulu (kös)» nun çalınmasını emretti. Ordugahtan çıkarak, ovada saf tuttular» (Prof. Dr. M. A. Köymen, Siyâset-nâme, Ankara, 1982, s. 21).

2. ORDUGAHTAN ÇIKIŞ, «GÖÇ», SEFER DAVULU : «... Ertesi gün tan yeri ağarırken, kös sesinin yükseldiğini ve Alp-Tekin'in ordusu ve has gulâmları ile göç ettiğini,... Belh tarafına gittiğini gördüler...» (a. esr., s. 143) Yukarıda sık sık söylediğimiz gibi, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han, otağlarını çözüp, konak yerinden yola çıktığı zaman, önce büyük hakanlık kösü çalmış ondan sonra da sıra ile büyük Hatun, diğer hatunların, vezirin, komutanların davulları çalınmış ve konaktan çıkılırken, de bütün davullar hep birlikte çalmışlardı (İbn Batuta, Defremery, II, s. 127).

İlhanlı geleneği, Selçuk geleneği ile kök ve menşe bakımından akrabadır. Bir örnek daha sunalım : «Akın için hareket» de bir göç idi. Resîdeddin de, bir akına çıkış dolayısıyla, «hemen kös çaldı ve göç ettiler», diyordu : «Derhal köörge zedend ve köç kerdend» : (T. Gazani (1265-1295), K. Jahn, 1940, s. 80).

Beyhaki'de de böyle bir kayıt görüyoruz : «Diğer gün... Kös vu-

ruldu (kös bizdend) ve emir, ata binip, Merv'e doğru yola çıktı» : (Tahran, 1324, 616; Dörfer, 339). Bu bir kaç örnek gösteriyor ki, ister sefere; isterse göç için yola çıkıldığı zaman, kös vuruyordu. Bu geleniğin köklerini de, herhalde Ortaasya'da aramak, daha yerinde olur.

3. BÜYÜK EMİRLERİN, «KÖSÜ, SANCAĞI VE NEVBETİ» : Büyük vezir ve komutanların kösleri üzerinde, yukarıda durmuştuk. Görüşümüze göre Osmanlı devletinde olduğu gibi büyük kösler, yalnızca hakanlara ait olmalıydı.

«... Emir-i Hares'in daima kösü, sancağı (âlemi) ve nevbeti olmuştur. Halk, ondan, padişahdan daha çok korkmuştur» (Siyâset-nâme, 174). Cezaları uygulayan bu büyük vezirin davulunun olması normaldir. Ancak bu davulları, büyük hakanlık kösünden ayırma gereği olmalıdır. Fedâ Ş. Arık, Emir Hüsameddin Çoban'ın Suğdak seferinde, kendine ait bir kösünü tesbit edebilmiştir (s. 314). Emir Hüsameddin Çoban'ın uç beylerbeyi olması nedeniyle önemi büyüktü. Fedâ Arık'ın, bu gibi alametleri bir araya getirerek, daha geniş olarak incelemesini ümit ederiz. Ancak Türk kültürünün, miyâr, ölçü, kıstas ve kriteri içinde!

4. MEZDEK MEZHEBİNE GİRME DOLAYISIYLA ÇALINAN KÖS VE DAVULLAR : Beşâret davulu», yani müjde davulu üzerinde ayrıca duracağız. Ancak konunun bölünmemesi için, bu vesikayı da burada sunacağız :

«... Kubâd, Nuşirevân'ın... mezhebe girdiğinin işareti şu olacaktır : Boru (bük), davul (dühül) ve kösleri vurmalarını emredeyim...»: (a. esr., 267). Sasanilerde kazan şeklinde büyük köslerin bulunduğunu bilmiyoruz. Farmer'in, Arapların 10. yüzyılda yalnızca büyük dönbelekler için «küs» dedikleri üzerindeki görüşünü de unutmayalım (İA: Davul, 500).

Buna rağmen, Büyük Selçuklu devletinde büyük hakanlık köslerinin bulunduğu inaniyoruz. Nitekim Farmer'in, İran san'atı sergisinde gördüğü, 12. ve 13. yüzyıllara ait kös kazanları, bize bu ümidi vermektedir : İA : Tabl-hâne, 609). Gorusu Sultan Gıyaseddin'in bir adam boyunda, araba üzerinde taşınan iki altın kös de, bu ümidimizi güçlendirmektedir. Şimdilik bekleyelim.

ZAFER DAVULU

«Tabl-ı beşâret», bir islâmi deyim olarak da geçer. Yaygın ola-

rak bir zafer veya bir şehrin zabtında ve fethinde çalınırdı. Yavuz Sultan Selim, Mısır akınında Tuman-Bay'ı esir aldığı zaman, Evliya Çelebi'ye göre Sultanın katına, tabl-ı beşâret davullarının, gümbürtüleriyle çıkarılmış. Sayın Etem Ruhi Üngör, Bursa'daki Uluslararası Folklor kongresinde, tabl-ı beşâret'in, bir ihtimalle 10 vuruşlu, bir «ceng-i harbi» usulü olabileceğini söylemişlerdi. «Ceng-i harbi», padişah için geceleri de çalınır ve dua edilirdi: (Saray, 451, n. 3). Herhalde bundan başka çeşitli savaş marşları ile usulleri de bulunmalı idi.

ZAFER KÖSÜ

Zafer Kösü ve söylenişi, Sultan Alaeddin Keykubad'ın, Eyyubi Sultanına karşı gidip, Şam ordusunu yenmesi üzerine vuruluyor (s. 438). Anlaşıyor ki Alaeddin Keykubad, her savaşında kös kullanmıştı. Ancak kösün şekli ve boyu hakkında bir bilginimiz yoktur.

MÜJDE KÖSÜ VEYA DAVULU

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA :

Alaeddin Keykubad'ın Şam askerlerini yenmesi üzerine vurulan bir «Kös-i müjde»den söz açılıyordu. Ancak İbn Bibi, bunun bir zafer haberi olduğunu da, daha önceden vurguluyordu: (Tıpkı basım, s. 438). Bu not da bize, Fedâ Arık tarafından verilmiştir. Aslında bu da bir «tabl-ı beşâret» idi. Müjde davulu üzerinde, az sonra yeniden duracağız.

— OSMANLILARDA da, Uzunçarşılı'nın söyleyişiyle, «mehterhâne, ... muzafferiyet haberi geldiği vakitte çalınırdı»: (Saray, 275). Bu konudaki örnekler ile vesikalar çoğaltılabilir. Yukarıda, esir edilen Tuman-Bay'ın, Yavuz'un otağına getirilişi sırasında çalınan davullardan söz açmıştık.

Yukarıda, «tabl-ı beşâret»ten söz açmıştık. Bunlar da müjde davullarıdır. Hatta Anadolu Selçukluları için İbn Bibi, «küs-i müjde» deyişini kullanıyordu. (Tıpkı basım, 438). Ancak Dede Korkut'ta gördüğümüz iki notu, burada sunmadan geçemeyeceğiz.

DEDE KORKUT KİTABINDA MÜJDE DAVULU :

Dede Korkut bize, halk geleneklerini de yansıtır. Bu konuda iki

örnek sunalım : «... (Uşun Koca'ya) oğulların ikisi bile sağ esen geldi, dediler. Koca eşidüp, şad oldu. Gümbür gümbür davullar çalındı, altun tuç borular ağırdı...» (DK., 271-2).

İkinci not ise, daha çok düğün ile ilgilidir. Bundan anlaşıldığına göre, düğünlerde de nekkare çalınıyordu : «... Beyrek kalktı, kızlar yanına vardı, surnaçıları kovdu, nakaraçıları kovdu...» (DK., 112-1).

AKKOYUNLULARDA MÜJDE DAVULU :

Uzun Hasan Bey Osmanlılara karşı anlaştığı Venedikli Barbaro'dan bir mektub almıştı. Barbaro bu mektubunda, Karaman kıyılarında bir çok yerleri aldığını yazmıştı. Uzun Hasan Bey bu mektubu alınca, hemen bütün ordugâhta davul çaldırılmış ve kendisinin dostu ve müttefiki olan Venedik'in parlak bir zafer kazandığını ilan etmişti (W. Hinz, terc., 78). Bu örnekler, çok genişletilebilir.

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ UYGURLARDA :

Türkçe uygur yazıların, «**utmak yigedmelig kövrüg**», diye ta-nıtılan bir davuldan da söz açılıyordu. (HT., VII, 2065). Eski türkçe-de «**utmak**», yenmek, galip gelmek demektir. **Kutadgu Bilig**'de, düşmanı yenmiş er veya yiğid için de, «**utmuş er**» denirdi. «**Utmak-yigedmek**» de, birleşik bir deyimdir. «**Yigedmek**», asıl manası olan iyileşmenin yanında; yenme ve yükselme anlayışını da içine alır. Ancak bu eski türkçe yorumun çince orijinalinde, yalnızca davul işareti yer alıyordu.

IV.

ZENGİLERE AİT KARTALLI SU SAATİNDE BİR NEVBET MEHTERİ

Bu saatın üzerindeki Mehterin, Sultan Nureddin Mahmud'a (1170-1185) ait olduğuna inanılır. Nureddin Mahmud, Zengilerdendir. Bu resim, El Cezeri'nin, *Kitâb fi ma'rifet... el-hendesiyye* adlı eserinde bir minyatür olarak bulunur. Yazma, 14. yüzyıla aittir. Aslında bu minyatür, Hısn Keyfa kale kapısında bulunan bir su saatine ait imiş. Bu saatla ilgili olarak, başlıca şu araştırmalar vardır :

E. Wiedemann, *über die Uhren im Bereich der islamischen Kultur*, Abn. der Kaiserlichen Leopold. - Carol. Akad. der Naturforscher,

Halle, 1915, s. 63. Bu, çok önemli bir araştırmadır. Ayrıca bk. A. K. Coomaraswamy, *The treatise of al-Jazari on Automata Leaves from a manuscript of the Kitâb fi ma'rifet al-hiyal al-handasiya in the Museum of Fine arts, Boston, 1924.*

Bu aslında müzik çalan bir saattir. Saat, su gücü ile işliyordu. El Cezerî, bu saatin nasıl işlediği hakkında bize geniş bir bilgi veriyordu. Bu konu, bizi burada ilgilendirmemektedir. Saat, kubbedeki, 12 düğme üzerinde çalışıyordu. Her saat başında, sağ ve soldaki kartallar, alttaki çanaklardan bir çan sesi veriyorlarmış. Ağaçtan yapılmış olan çalgıcıların kolları oynuyor ve su basıncı ile davul ile borular da çalıyormuş.

Boruları, sonraki Timurlu mehterlerinde de görebiliriz. Endülüs ve Mısır'da daha çok boynuz (karn) borular kullanılıyordu. İlhanlı çağında da bu borular yaygındır. Tabl, yani uzun davul ile ziller de, İlhanlı çağından itibaren, Uygur kökenli minyatür üslûbunda görür.

Mehter zili, yani çeng, daha çok Uzakdoğu kültür çevrelerine ait bir ritm sazıdır. Türklerin Ortadoğuya gelişlerinden önce, bu türde çift mehter zilleri'nin Arap-İslâm kültüründe bulduklarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Yayınlanacak olan 8. cildimizde bu konu, geniş olarak ele alınmıştır.

Selçuklu kartalları da, bu minyatürün ayrı bir özelliğini taşıyor. Yukarıda eserinin adını verdiğimiz, E. Wiedemann gibi bir otoriteye göre, «oniki hayvan dizisi» de vardı. Konuyu hafife almak istemiyoruz. Ancak, «oniki hayvanlı Türk takvimi»ni hatırlamak da, herhalde fazla bir iyimserlik olmasa gerektir. Bununla beraber eser, ne de olsa, kalın bir islâmî şal ile örtülmüştür. Ancak bu türde bir mehterin, Türklerin gelişlerinden önce, Arap-İslâm kültüründe bulunup bulunmadığını göstermek, herhalde bize düşen bir iş olmasa gerektir.

1237 de İSLÂMÎ GELENEKLERDE GÖRÜLEN TÜRK TİPİ MEHTERLER

Bu minyatür, Hariri'nin Makamat adlı eserinden alınmıştır. Bu resim aynı esere, 1237 de Yahya İbn Mahrud el-Vâsıtî tarafından çizilmiştir. Selçuklulardan önceki İslâm geleneklerinin bazı özellikleri vardır. Farmer'in de gördüğü gibi, XIII. yüzyılda ordu ve devlet muzikalarına bazı yeni motif ve düzenler geliyordu. Bu bakımdan

bu mehter minyatürünün, Türk kültürünün ölçüleri ile, bir tahlilini yapmağa çalışacağız :

a) **Kösler** : 1237 tarihi, Türk ordu geleneği ile düzeninin Orta-doğu'da iyice yayılıp ve oturduğu bir çağdır. Bu minyatür, Bağdat'ta çizilmiştir. Kervanın arkasında bir **hac mahfili**, deve üzerine konulmuşdur. Minyatürde iyice görülmemele beraber, **iki çift kös** veya **büyük nakkare** görülmektedir. Resimde görülen kösler, orta boy köslerdir. Farmer bu **orta boy kösleri** «**kusat**» diye adlandırmaktadır. Ona göre **büyük kösler** ise, Çingiz Han geleneğinin, **köhürge** denilen, büyük kazan davulu idi : (a. eser, Abb. 68). Ancak bu çağda İlhanlı geleneği, henüz daha Ortadoğu'ya girmemişti. Bu resimde görüleceği üzere, köslerin küçük olmalarına rağmen, **tokmaklar**, çok büyük yapılmıştır. Bunun sebebini anlayabilmek, oldukça güçtür.

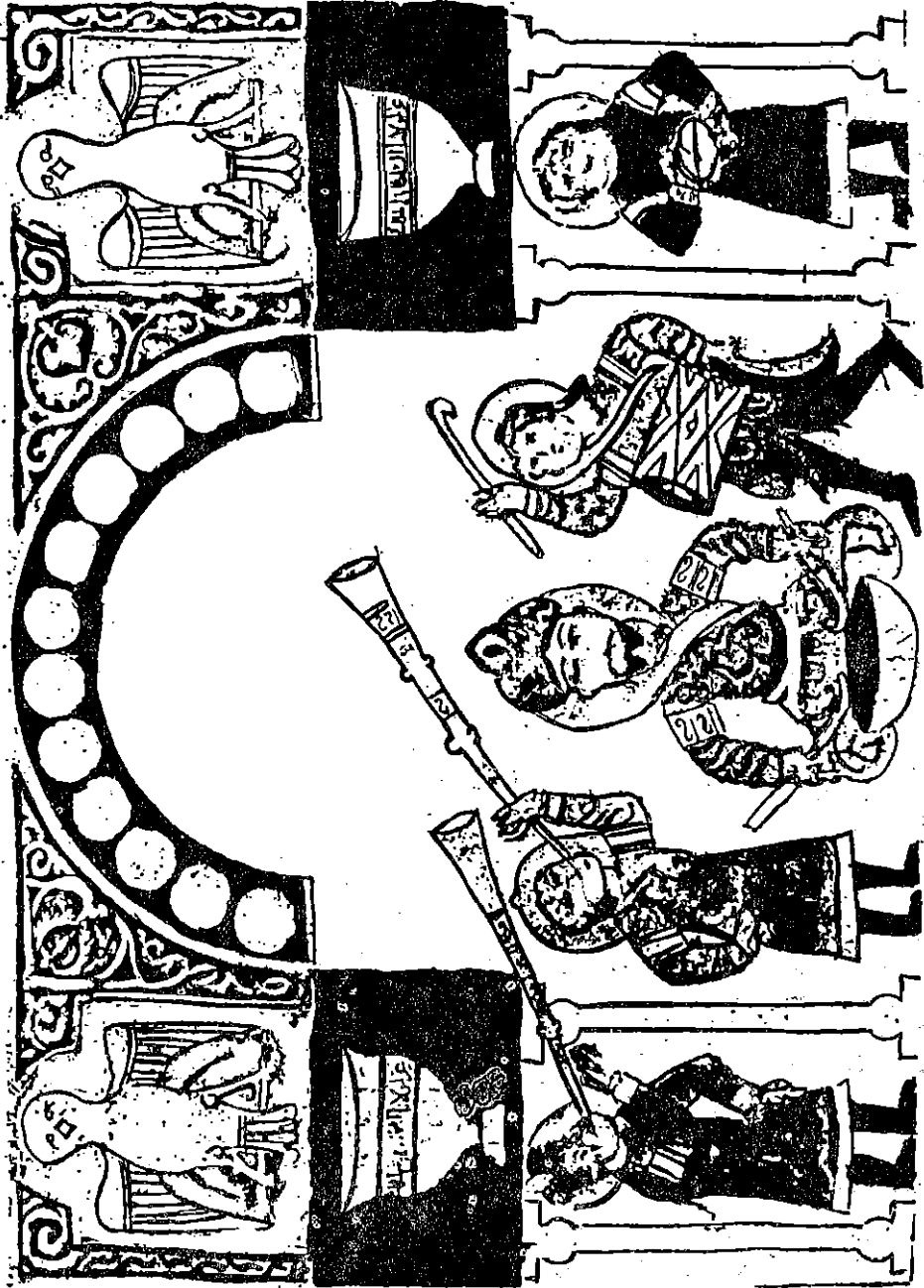
b) **Çift boru ve çift nakkare** geleneği, burada da görülmektedir. Aynı kaynaktan görülen görkemli Bağdat mehterinde de, bu «**çift boru**» geleneğini görüyoruz : (Bk. Res. 1).

Yalnız sancaklı Bağdat mehterinde, yalnızca **bir çift kös** vardır. Kösler de, orta boyludur. Ancak köslerin yüklendikleri, çok uzun kulaklı **eşek** veya **katırlar**, Türk gelenekleriyle bir çelişki gösterirler. **Eşek** veya **katır kösleri** Türk devlet geleneğinde, pek duyulmuş veya yazılmış bir şey değildir. **Tokmakları** da, çok küçük ve ince idiler. Bu çelişki nereden geliyordu? Bu konuda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz. **Eşek** veya **katırların** çevrelerinde de atlılar gitmektedirler.

c) «**At koşumları**»: Türk at koşumlarına göre, oldukça kaba ve kalın yapılmışlardır. **Monçuksuz**, boyunlukları ile göğüslükleri de, Türk zevk ve geleneklerine göre çok kalın ve kaba yapılmıştır. Ancak «**Atın kuyruğunu düğme**» burada eski Türk geleneğini, güzel bir görünümüyle bize yansıtmaktadır. Köş ve boruların çevresi, atlı ve sancaklı kimselerle çevrilmiştir. **Emir-i tabl** görüntüsünde olan bir bey de, elinde, **tuğlu ve âyetli bir sancak** tutmaktadır. Sancak, Türk geleneğinden biraz ayrılmaktadır. Ancak **tuğlar**, Ortadoğuya, Türkler ile birlikte gelmiştir : (Res. 2).

Türk - İslâm geleneği, yukarıda da görüldüğü gibi, özellikle 1237 tarihli **hac ve devlet mehterleri** içinde, birbirine karışmış ve benzeşmişlerdi.

d) **Makamat**'da bulunan **hac mehteri** üzerine, yeniden döneelim. **Kudüm** veya küçük bir **nakkare**, kösün önünde görülmektedir. Bunun başında da, Farmer'e göre bir kadın görülmektedir. Kadının böyle bir mehterde, ne gibi bir yeri olabilirdi? Bunu, biz şimdilik (F. : 2)

وَكَلَّادٌ يَرْعَى الْجَمَالَ لِلشَّهِرِ وَالنَّكَدِ
مَا لَمْ يَجِدْ يَمِيرُ نَابِئًا وَإِذَا جَاءَ وَلَا يَجِدُ مِثْلَهُ جَاءَ الْأَجْدَادُ

açıklayamıyoruz. Bu eski minyatürlerde, ayrıntıları kesin olarak birbirlerinden ayırmak da mümkün değildir. Biz burada nakkare veya kudümü, belli olan çizgileriyle belirtmeğe çalıştık ve daha fazla da ileriye gitmedik.

e) **Boru ve davul sayıları** : Bunlar da belirli sembolik sayılara göre düzenlenirdi. İsteyen, kendi mehterine istediği kadar davul ve boru koyamazdı. **Tuğ ve bayraklar** da, mevki ve rütbelere göre, devlet düzenine göre belirlenmiş sayılarla, tayin sırasında veriliyordu.

1237 tarihinde Bağdat'ta yapılmış olan minyatürlerde de, boru ve davullar belirli sayılarda gösterilmiştir. «İki boru ve iki davul», bu minyatürlerin değişmeyen bir özelliği gibi görülmektedir. Gök-türkler de, tayin veya atanmalarda, «davul veya iki davul» gibi, belirli sayılarla, memuriyet veya mevki sembolleri veriyorlardı. Davulun yanında boru da gönderiyorlardı. Ancak boruların sayıları hakkında bir bilgi verilmiyordu.

f) **Uzun ve kısa borular** : 1237 de yapılan. Makamat'ın diğer mehter minyatüründe, borular çok daha uzundurlar. Zurna ile savaşa boruları arasında bir ayırım yapmak gereklidir. Buradaki hac mehteri önünde yer alan, iki borucunun boruları, daha kısadurlar. Ağzları da genişçedir. Ancak bunların zurna olmaları, mümkün değildir. Çünkü tek ele çalınmaktadırlar. Belki de «buk» veya «buğ» denilen, boynuz veya ağaçtan yapılmış borulardır.

g) **Bayraklar** : Buradaki dört sancak veya bayrak türleri, bizim tanıdığımız ve alıştığımız tiplerden ayırdırlar. VI. cildimizde göstermeğe çalıştığımız gibi, Türk - Mısır kültür çevresinde, sancaklara ipek şeritler de asılıyordu. İbn Haldun bunu açık olarak belirtiyordu. Ancak sancakların başlık veya babaları, Türk sancaklarına ait bir özellik gösteriyorlardı.